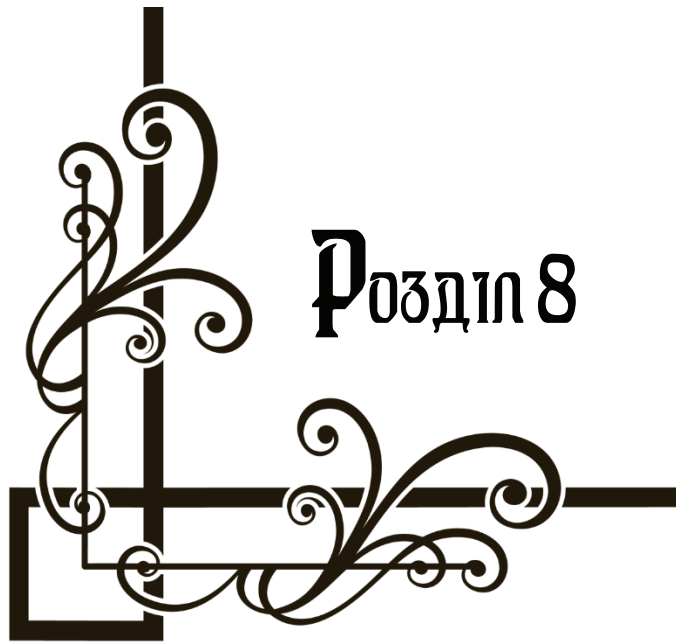

УДК 37(092)(477"1823/1901"(043.5)

DOI 10.69842/prof2025.3.8

Михайло БРИЖКО

Mykhailo BRYZHKO

**ШЛЯХИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ДОСВІДУ
ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
В СУЧАСНИХ УМОВАХ**

**WAYS TO ACTUALIZE THE EXPERIENCE
OF FORMING THE LEGAL CULTURE OF THE UKRAINIAN PEOPLE
IN MODERN CONDITIONS**

У статті досліджено український досвід формування правової культури в історичній ретроспективі і запропоновано шляхи для його актуалізації в сучасних умовах. З'ясовано, що упродовж століть правове виховання українського народу традиційно здійснювалося в контексті морального, виховного, соціального, релігійного виховання. Воно ґрунтувалося на традиційних принципах народного виховання українців, зокрема: природовідповідності, культуровідповідності, гуманізму, врахування статевих, вікових, індивідуальних особливостей, творчого ставлення до дійсності, систематичності, утвердження оптимізму, залучення до праці, виховання в колективі. Констатовано, що основними засобами формування правової культури українського народу традиційно були усна народна творчість, звичаї, традиції та обряди, праця, природа, побут, громадська думка, суспільний досвід.

Обґрунтовано, що основними джерелами формування правової культури українського народу з часів Київської Русі до середини XIX століття було звичаєве право і традиції правової системи. Ідеї правового виховання

молоді набували відображення в художніх, науково-популярних і публіцистичних пам'ятках українського народу.

Виявлено, що у ХХ столітті формування правової культури українського народу було пов'язане передусім із національно-визвольними змаганнями українського народу 1917-1921 років, тобто з піднесенням рівня національної свідомості, поширенням соціалістичних ідей, нівелюванням дії законодавчих актів Російської імперії. Проте після встановлення радянської влади формування правової культури українського народу здійснювалося в умовах панування тоталітарно-карального режиму й комуністичної ідеології. Після проголошення незалежності формування правової культури відбувається в контексті євроінтеграційних тенденцій і розв'язання нагальних проблем, що постали на сьогодні перед українською державою. Доведено, що упродовж усього історичного розвитку було накопичено чималий досвід у сфері формування правової культури, який потребує актуалізації на сучасному етапі, зокрема в процесі здобуття молоддю освіти в закладах середньої і вищої освіти.

Ключові слова: правова культура, правове виховання, актуалізація, звичаєве право, молодь, літературні пам'ятки.

The article examines the traditions of forming legal culture in historical retrospect and suggests ways to actualize them in modern conditions. It is found that for centuries the legal education of the Ukrainian people has traditionally been carried out in the context of moral, educational, social, religious education. It took place on the basis of traditional principles of folk education of Ukrainians, in particular: naturalness, culturalness, humanism, taking into account gender, age, individual characteristics, creative attitude to reality, systematicity, affirmation of optimism, involvement in work, education in a team. It is stated that the main means of forming the legal culture of the Ukrainian people were oral folk art, customs, traditions and rituals, work, nature, everyday life, public opinion, social experience. It is substantiated that the main sources of the formation of the legal culture of the Ukrainian people from the time of Kyivan Rus to the middle of the 19th century were customary law and traditions of the legal system. The ideas of legal education were reflected in the artistic, popular science and journalistic monuments of the Ukrainian people. It is revealed that in the 20th century the formation of the legal culture of the Ukrainian people was initially associated with the national liberation struggles of the Ukrainian people in 1917-1921, that is, with the raising of the level of national consciousness, the spread of socialist ideas, the leveling of the effect of legislative acts of the Russian Empire. However, after the establishment of Soviet power, the formation of the legal culture of the Ukrainian people was carried out in the conditions of the dominance of the totalitarian-punitive regime and communist ideology. After the declaration of independence, the formation of legal culture takes place in the context of European integration trends and the solution of urgent problems that have arisen today before the Ukrainian state. It is proven that throughout the entire historical development, considerable experience has been accumulated, which requires updating at the present stage in the process of forming the legal culture of youth, in particular in secondary and higher education institutions.

Key words: legal culture, legal education, updating, customary law, youth, literary monuments.

Постановка проблеми. На сучасному етапі державотворення в різних сферах суспільного життя відбуваються реформаційні процеси, які актуалізують необхідність дослідження досвіду попередніх століть, а також творчої спадщини видатних діячів минулого у відповідній галузі чи дотичних до неї. Однією з таких сфер є формування правової культури українського народу, яка на сьогодні перебуває в центрі уваги громадськості і зазнає суттєвих трансформацій під впливом внутрішньо і зовнішньополітичних факторів. У цьому контексті особливої актуальності набуває формування правової свідомості населення, а передусім учнівства і студентства, яке має здійснюватися на основі кращих традицій попередніх століть. Досвід та ідеї правового виховання українського народу знайшли відображення в публіцистичних, науково-популярних, мемуарних творах митців, громадських і політичних діячів минулого. Отже, на часі вивчення творчого доробку видатних персоналій попередніх століть з метою використання їхніх ідей в умовах сьогодення.

Аналіз останніх досліджень. Вивчення джерел і літератури з проблеми дослідження дало підстави для висновку, що до сьогодні питання формування правової культури молоді на сучасному етапі не стали предметом окремого наукового дослідження. В історичній ретроспективі зазначену проблему досліджували Н. Атаманова, С. Богачов, О. Гринь, В. Міхеева, О. Минькович-Слободяник, С. Скуріхін, В. Семикрас та ін. Водночас варто наголосити, що кожен із цих науковців звертався до певного періоду розвитку правових учень на українських землях, тому цілісне й системне дослідження відсутнє. Окрім того, деякі аспекти потребують перегляду, переосмислення в контексті оцінювання їхнього потенціалу для використання в сучасних умовах.

Усі вищезазначені факти і визначають актуальність даного дослідження, *метою* якого є комплексний аналіз традицій формування правової культури в історичній ретроспективі і пошук шляхів для їх актуалізації в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні в науковому дискурсі функціонує чимало визначень поняття «правова культура», зокрема в українській правничій енциклопедії подано таку дефініцію: правова культура – це детерміноване суспільним, моральним, духовним, політичним та економічним ладом якісне становище правового життя соціуму, яке позначене високим рівнем сформованості правових знань, переконань, навичок і дій

громадян у певній спільноті, а також високою якістю законодавства, належним рівнем сформованості правосвідомості громадян, достатньою гарантованістю та захищеністю їхніх прав і свобод, високою здатністю громадян до свідомого та законного використання своїх прав і свобод, без обмежень прав і свобод інших людей (Українська правничка енциклопедія, 2023: 578). Нам імпонує таке розлоге визначення, оскільки воно досить повно й усебічно відображає всі аспекти досліджуваного феномену.

Варто зауважити, що правова культура є результатом правового виховання, щодо якого в науковій літературі існує чимало визначень, проте нам імпонує варіант, запропонований О. Пунько, згідно з яким, правове виховання – це комплексний і цілеспрямований, безперервний і всеохопний вплив на індивідуальну правосвідомість, а відтак і на правову культуру особистості задля досягнення такого рівня правової культури, який забезпечував би безконфліктну реалізацію всіма суб'єктами своїх прав і обов'язків у різноманітних правовідносинах та сприяв би суспільному розвитку загалом (Пунько, 2020). Це дає змогу розглядати правове виховання як складову загальної системи виховання, а також як усю сукупність правовиховних заходів і способів, які застосовує суспільство з метою формування правової культури.

Упродовж багатьох століть правове виховання українців базувалося на ідеї, що усвідомлення людиною правил співжиття в соціумі і вимог законодавчих актів, її законослухняність і норми поведінки формуються під впливом спеціальних виховних заходів, у процесі самовиховання, а також різноманітних видів діяльності. Принципи, форми, методи і засоби правового виховання українського народу знайшли своє відображення не лише в законодавчій і нормативно-правовій базі, а і в низці різноманітних за стилем і жанром літературних пам'яток, авторами яких були громадські діячі й митці.

Уважаємо, що концепція правового виховання українського народу, сформульована упродовж усього періоду його існування, має два джерела – це звичаєве право і традиції української юриспруденції. Як зазначає В. Міхеєва, звичаєве право є прадавньою формою права, норми якого зафіксовано в звичаях, що усно передаються від покоління до покоління. Звичаєве право історично передуює писаним законам, подібно до того, як юридичний звичай як правова норма передуює закону загалом (Міхеєва, 2013: 54). Звичаєве право було історично найбільш раннім проявом

правових стосунків, панівною і єдиною формою права на нижчих шаблях розвитку суспільства. Саме на основі звичаєвого права базувалися соціальні відносини й сімейне життя українського народу упродовж століть. Реалізувалися норми звичаєвого права через різноманітні методи й засоби народного виховання – усну народну творчість, особистий приклад представників старшого покоління, заохочення і покарання, ігрову і трудову діяльність. У процесі виховання молодого покоління відбувалося формування життєвих орієнтацій, передавання цінного життєвого досвіду, отриманого у процесі побутового життя українського народу. Як стверджують дослідники, шанобливе ставлення до старших, відповідальність за доручену справу, гостинність, щедрість, працьовитість, взаємодопомога є одними з найбільш давніх традицій, що склалися в Україні (Міхеєва, 2013; Скуріхін, 2020).

Традиції українського судочинства формувалися з давньоруського періоду й були зафіксовані в низці документів, першим із яких стала збірка законодавчих актів «Руська правда» (XI ст.), яка регулювала соціальні й економічні відносини в умовах формування приватної власності, визначала права й обов'язки відповідно до суспільної стратифікації. Ці закони діяли упродовж кількох наступних століть. Правила суспільної поведінки й окремі юридичні норми були зафіксовані також у «Повчанні» Володимира Мономаха і «Слові про закон і благодать» Митрополита Іларіона.

Певні аспекти формування правової культури українського народу були зафіксовані в давньоруських літописах, зокрема:

- зв'язок із усною народною творчістю і одночасно з діловим мовленням, адже в літописних пам'ятках вміщено чимало юридичних, дипломатичних, військових термінів, що сприяє створенню уявлення про зображувані події;

- публічність правової культури, що виражається у використанні правових комунікацій для розв'язання основних правових проблем;

- повчальний щодо князівської влади характер, що виражалося в демонстрації загальної позитивної оцінки вчинків і рішень князів сучасниками (Семикрас, 2023: 54).

У польсько-литовський період принципи і норми давньоруських законів набули подальшого розвитку в литовських статутах (1529, 1566, 1588 рр.), які діяли в Україні до XVIII ст. Засадничими положеннями статутів були такі: принцип особистої відповідальності й рівності усіх перед законом, особиста недоторканність людини, захист її юридичних прав.

У процесі формування правової свідомості українського народу велику роль відіграли погляди провідних представників вітчизняної мистецької і наукової думки – І. Вишенського, Г. Сковороди, Ф. Прокоповича, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Максимовича, які відстоювали ідеї соціальної й майнової рівності; захисту громадянських прав; відповідальності за свої дії і рівності всіх перед законом незалежно від походження й суспільно-правового стану; необхідність формування правової свідомості народу.

Аналіз статутів закладів вищої освіти, шкільних програм засвідчив, що на початок ХІХ ст. до освітнього процесу було введено основи правознавства, які викладались у взаємозв'язках із практичними аспектами. Отже, як зазначає А. Станков (Станков, 2016: 191), на другу половину ХІХ ст. було нагромаджено ґрунтовну базу ідей правового виховання, проте наукові засади все ще не були розроблені. Активізація досліджень у зазначеному напрямі спостерігається в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст., у контексті загальних реформаційних процесів 1860-х років у Російській імперії; одним із основних напрямів яких була реформа судової системи. У цей період до форм, методів і засобів правового виховання зверталися провідні діячі науки й освіти (К. Ушинський, М. Пирогов, О. Духнович). Оскільки в добу Романтизму посилюється інтерес до усної народної творчості, то розпочинається активне збирання, упорядковування й видання фольклорних матеріалів. Вони відображають народний погляд на проблему формування правової культури населення. У цьому контексті варто згадати збірку паремійного матеріалу «Українські приказки, прислів'я і таке інше», виданню якої передувала ґрунтовна робота цілого колективу етнографів і пареміографів, які займалися збиранням і систематизацією паремій. Підготовка матеріалів до друку завершилась на кінець 1863 р., а наприкінці січня 1864 р. Матвій Номис оголосив у періодичних виданнях про відкриття передплати на збірку, яку він видав у тому ж році.

До збірки «Українські приказки, прислів'я і таке інше», упорядкованої і виданої Матвієм Номисом, увійшло близько 15000 паремій і 505 загадок. Усі прислів'я і приказки упорядник розподілив на двадцять розділів: вірування; природа, пори року; історичне минуле; сила і воля людини; соціальні відносини, доля, лихо; моральні вади; людська вдача; скупість і щедрість; розум, дурощі; правда, брехня; «багато» – «трохи»; здоров'я, хвороби,

смерть; кохання, одруження; сусіди, куми; «своє»-«чуже»; господарська діяльність; лінощі; зовнішній вигляд; побажання, спів, танці. Аналіз кожного розділу збірки дає можливість сформулювати відповідні висновки щодо того чи іншого явища, зокрема стосовно традицій формування правової культури українського народу.

Варто зауважити, що згідно з визначенням М. і З. Лановик, паремії є найкоротшим жанром, який в образній формі відтворює найістотніші явища і реалії дійсності: прислів'я, приказки та їх жанрові різновиди – вітання, побажання, прокльони, порівняння, прикмети, каламбури, тости. Це словесні мініатюри, що в процесі формування закріпились як усталені формули, образні кліше (Лановик, Лановик, 2002). Загалом прислів'я і приказки є узагальненою пам'яттю людей, висновками з життєвого досвіду, які дають змогу сформулювати погляди на етику, мораль, релігію, історичні й політичні події. Відповідно, на основі аналізу прислів'їв в приказок зі збірки Матвія Номиса можна сформулювати концепцію народного виховання українського народу за окремими напрямками, зокрема: родинним, соціальним, трудовим, фізичним, моральним, естетичним.

Одним із аспектів соціального виховання для українців ХІХ ст. правове виховання, яке полягало в ознайомленні дитини з нормами і звичаями громадського життя, було спрямоване на виховання майбутнього члена громади. Зазначимо, що українське село, його громада було особливим світом зі своїми давніми традиціями, звичаєвим правом. Тут існували традиції, норми поведінки, які поширювалися на всіх членів громади і передавалися наступним поколінням. Одним із найбільш дієвих факторів впливу громади на особистість молодшої людини була боязнь неслави, людського осуду, які виступали основним покаранням за будь-яку провину. Думка, що про негідний вчинок знатимуть усі, була стримувальним фактором для будь-якого члена громади. Отже, формування норм і правил поведінки здійснювалося насамперед через навіювання, настанови, заохочення, осуд, застереження. Описаним шляхом діти набували життєвого досвіду, знань, наслідували стереотипні уявлення і цінності етносу.

В. Міхеєва зазначає, що провідними методами народного виховання були методи заохочення й нагороди (як духовної, так і матеріальної), а також осуду і покарання. Реалізовувалося це різними шляхами: через формування суспільної думки, оцінку,

випробування, змагання, фізичні покарання, попередження, погрози, залякування. З цією метою використовуються прикмети і повір'я, забавлянки, потішки, забобони, віншування, вітання, тости, благословення, докір, клятву, прокляття, які впливали на емоційно-чуттєву сферу молодого покоління і таким чином стимулювали активність (Міхеєва, 2013).

Оскільки упродовж століть усі суперечки вирішувалися на основі звичаєвого права, то блок паремій, присвячений формуванню правової культури сформувався пізніше від інших (Стаканков, 2016). Проаналізовані зразки усної народної творчості послідовно відображають погляди народу на закон, правосуддя, служителів права, одвічне прагнення українців до справедливості, високий ступінь моралі, велику відповідальність українця за кожну справу, особливо за злочин. Дослідник цього питання Б. Юськів зазначав, що правова свідомість українців відзначається розсудливістю, законослухняністю, толерантністю, взаємоповагою (Юськів, 2011: 520). Аналіз ідей морального, соціального й релігійного виховання українського народу дає підстави для висновку, що український народ завжди був прихильником компромісів і мирного розв'язання конфліктів, без застосування фізичної сили.

Варто зауважити, що формування правової культури українського народу відбувалося і в контексті релігійного виховання, оскільки релігія вимагала від вірян постійної відповідальності не лише за вчинки, а й за думки, спонукала до гуманного й толерантного ставлення до інших людей. У зв'язку з цими ідеями в зразках усної народної творчості постають мотиви Божої кари й помсти за неправильну поведінку.

Суттєвий вплив на формування правової культури молоді справили національно-визвольні змагання 1917-21 років, які були пов'язані із загальним піднесенням рівня національної свідомості населення, тенденціями до демократизації й лібералізації, актуалізацією соціалістичних ідей щодо рівності й відсутності диференціації. Розвиток правової культури українського суспільства за часів національно-визвольних змагань (1917-1920 роки) був пов'язаний зі складними революційними змінами, процесами розбудови власної державності та певними обмеженнями, зумовленими громадянською війною та внутрішньою нестабільністю. Відповідно, усі законодавчі ініціативи Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії не були реалізовані на практиці через складну соціально-політичну ситуацію та боротьбу за власну державність.

Після встановлення комуністичного режиму орієнтири розвитку соціуму загалом і його правової культури зокрема були суттєво зміщені. Як зазначає О. Гринь, соціальна структура, що сформувалася в Радянському Союзі, цілковито контролювалася партійно-державним апаратом і не залишала простору для вільного розвитку права, адже природне функціонування правової системи передбачає наявність незалежних, автономних суб'єктів, які не відчують тиску інших соціальних структур та інституцій (Гринь, 2008).

Узагальнюючи результати наукових досліджень, можемо визначити такі особливості організації правового виховання в радянський період:

- домінування марксистсько-ленінської ідеології;
- мета виховання – формування матеріалістичного світогляду;
- превалювання принципу партійності у правовиховній роботі;
- спрямованість правового виховання на формування комуністичної правосвідомості та правової культури населення (Брижко, 2024).

Отже, становлення правової культури в СРСР ґрунтувалося на принципах комуністичного виховання. Теоретики марксизму-ленінізму розглядали процес правового виховання в тісному органічному зв'язку з економічними, соціальними та політичними чинниками розвитку радянського суспільства. Правова культура була позначена класовим характером: на перший план було винесено класово-партійний та ідеологічний аспекти культури, які мали сформувати підґрунтя для функціонування соціалістичної правосвідомості.

З часу проголошення незалежності України її політична, правова, економічна й соціальна системи зазнали суттєвих трансформацій унаслідок утвердження державності й суверенітету, модернізації права, спочатку первинного формування демократичних інститутів і ринкової економіки, а згодом – їх наближення до відповідних європейських стандартів як неодмінної умови входження до об'єднаної Європи (Маньгора, 2013). Особливістю процесу формування правової культури в Україні є та обставина, що вона утверджується за умов політично складного періоду, реформаційних змін у різних сферах суспільного життя. У цьому контексті привертають увагу процеси, пов'язані з переорієнтацією українського суспільства на систему європейських цінностей,

зокрема і європейської правової культури (Богачов, 2011). Зауважимо, що на сучасному етапі чимало труднощів у формуванні правової культури молоді викликані російсько-українською війною, а також внутрішньополітичною кризою.

На сьогодні поняття «правова культура» розуміють у різних значеннях, зокрема:

1) антропологічному – як сукупність усіх благ, створених людиною в процесі еволюції правової організації суспільного життя;

2) аксіологічному – як систему правових цінностей, що відображають передові досягнення минулого й сьогодення в правовій сфері;

3) соціологічному – як компонент суспільного життя, зумовлений процесами духовного розвитку людини;

4) філософському – як універсальне явище суспільного життя, що характеризується певним історичним рівнем розвитку суспільства, його творчих сил та здібностей;

5) структурно-функціональному – як систему елементів правової реальності з виділенням статичних і динамічних властивостей правової культури.

Кожне з цих значень має свою пізнавальну цінність і, розкриваючи унікальні властивості правової культури, доповнює загальне уявлення щодо неї. Водночас аналіз цих значень дає підстави для висновку, що правова культура – це складне й комплексне явище, що потребує особливої уваги з боку громадськості на сучасному етапі. Це, на нашу думку, підтверджує доцільність актуалізації ідей правового виховання й практичного досвіду формування правової культури в умовах сьогодення. Під актуалізацією розуміємо виявлення ідей і досвіду, їх обґрунтування, систематизацію й узагальнення для творчого використання в перспективі.

Вважаємо, що на сучасному етапі розвитку української освіти відкриваються широкі перспективи для творчого використання накопиченого досвіду у сфері формування правової культури українського народу.

– погляд на етнопедагогіку, фольклорні твори, народні звичаї і обряди як на невичерпне джерело навчально-виховної мудрості, на основі якого має здійснюватись формування правової культури майбутніх поколінь;

– створення національного культурного середовища в закладах середньої і вищої освіти, у якому важливе місце посідають

періодичні видання, художня, публіцистична й науково-популярна література, спрямовані на розвиток і популяризацію ідей правового виховання, підвищення рівня правової культури населення;

- індивідуальний підхід до учнів і студентів у процесі формування їхньої правової культури, врахування їхнього попереднього досвіду, світогляду, сформованої системи ціннісно-світоглядних орієнтирів;

- у процесі формування правової культури молоді варто реалізовувати принцип зв'язку теорії з практикою, зокрема в межах професійної підготовки майбутніх правників;

- формування правової культури здобувачів має ґрунтуватися на принципах толерантності, активності, антидогматичності, демократизації й лібералізації, партнерства;

- оновлення змістового і процесуального аспектів середньої і вищої освіти з урахуванням сучасних тенденцій технологізації, інтерактивності, суб'єкт-суб'єктних взаємин учасників освітнього процесу;

- постаті видатних персоналій минулого (громадських і політичних діячів, митців, науковців) можуть стати прикладами носіїв ідей правового виховання;

- реалізація принципів студентоцентризму й академічної свободи, що дає змогу студентам обирати дисципліни вільного вибору для формування індивідуальної освітньої траєкторії, а також обирати завдання (формат його виконання і складання) для виконання в межах самостійної роботи студента;

- постійний пошук учителем чи викладачем нетрадиційних методів, прийомів, засобів навчання, спрямованих на активізацію діяльності здобувачів освіти в процесі формування в них правової культури;

- популяризація правових знань через медіа ресурси, зокрема через соціальні мережі й менеджери (створення й модерування груп і сторінок, чатботів тощо);

- залучення фахівців-практиків, громадських діячів, лідерів суспільної думки до заходів, спрямованих на формування правової культури молоді, організація і проведення тренінгів, круглих столів, воркшопів у зазначеній сфері.

Висновки. Отже, правове виховання українського народу традиційно здійснювалося в контексті морального, виховного, соціального, релігійного виховання. Воно відбувалося на основі

традиційних принципів народного виховання: природовідповідності, культуровідповідності, гуманізму, врахування статевих, вікових, індивідуальних особливостей, творчого ставлення до дійсності, систематичності, утвердження оптимізму, залучення до праці, виховання в колективі. Основними засобами формування правової культури українського народу були усна народна творчість, звичаї, традиції та обряди, праця, природа, побут, громадська думка, суспільний досвід. Основними джерелами формування правової культури українського народу з часів Київської Русі до середини XIX століття було звичаєве право і традиції правової системи. Ідеї правового виховання набували відображення у художніх, науково-популярних і публіцистичних пам'ятках українського народу. У XX столітті формування правової культури українського народу спочатку було пов'язане з національно-визвольними змаганнями українського народу 1917-1921 років, тобто з піднесенням рівня національної свідомості, поширенням соціалістичних ідей, проте після встановлення радянської влади формування правової культури українського народу здійснювалося в умовах панування тоталітарно-карального режиму й комуністичної ідеології. Після проголошення незалежності формування правової культури відбувається в контексті євроінтеграційних тенденцій і розв'язання нагальних проблем, що постали на сьогодні перед українською державою. Упродовж усього історичного розвитку було накопичено чималий досвід, який потребує актуалізації на сучасному етапі в процесі формування правової культури молоді, зокрема в закладах середньої і вищої освіти.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в подальшому розробленні шляхів формування правової культури української молоді на сучасному етапі з урахуванням як власне українського досвіду, так і надбань інших держав.

Список використаних джерел

1. Атаманова Н.В. Історико-правове підґрунтя правового порядку доби Запорозької Січі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2015. Вип. 30(1). С. 7–10.
2. Богачов С.В. Особливості процесу формування правової культури в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. №2. С. 43–48.

3. Брижко М. Становлення правової культури студентської молоді в історії української освіти. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка*. 2024. Випуск 26 (182). С. 3–10.

4. Брижко М. Форми й методи формування правової культури студентської молоді в закладах вищої освіти України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. *Дидактика*. 2025. №1. С. 83–88.

5. Гринь О.Д. Стан правової культури пострадянського суспільства. *Вісник Одеського національного університету*. 2008. Т. 3. Вип. 10. С. 18–24.

6. Лановик М.Б., Лановик З.Б. Українська усна народна творчість: підручник. Київ: Знання-Прес, 2002. 591 с.

7. Маньгора Т.В. Проблеми правового виховання молоді. *Шляхи підвищення ефективності навчального процесу у вищому навчальному закладі: тези IV Всеукр. наук.-метод. конф., 18 грудня 2013 року*. Вінниця: ТОВ, Меркьюрі Поділля, 2013. С. 60–62.

8. Міхеєва В.В. Правове виховання українців у системі звичаєвого права. *Вісник національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2013. № 4 (18). С. 53–57.

9. Минькович-Слободяник О.В. Основні етапи формування правової культури на теренах сучасної України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 44–49.

10. Номис Матвій. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники Опанаса Марковича і других. Київ: Либідь, 1993. 765 с.

11. Пунько О.В. Правове виховання як основний чинник формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави України. URL: <https://surl.lu/zbsidr>. (дата звернення: 05.06.2025).

12. Семикрас В.В. Літературні пам'ятки Київської Русі в контексті правової культури. *Вісник: Українські культурологічні студії*. 2021. № 2 (9). С. 52–55. [https://doi.org/10.17721/UCS.2021.2\(9\).09](https://doi.org/10.17721/UCS.2021.2(9).09).

13. Скуріхін С.М. Морфологія і динаміка правової культури. Одеса: Фенікс, 2020. 314 с.

14. Стаканков А.В. Українські корені правового виховання. Актуальні проблеми методики навчання історії, правознавства та суспільствознавчих дисциплін: матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. Харків: ХНПУ, 2016. Вип. 8. С. 190–195.

15. Тертишник В.М., Наливайко Л.Р., Фоменко А.Є., Ченцова В.В. Українська правнича енциклопедія. Київ: Алерта, 2023. С. 578.

16. Юськів Б.Н. Вербалізація правосвідомості українців в українському паремійному фонді. *Наукові записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського*. 2011. Т. 24 (63). № 4. Ч. 1. С. 519–523.

References

1. Atamanova, N.V. (2015). Istoryko-pravove pidgruntia pravovoho poriadku doby Zaporozkoi Sichi [Historical and legal basis of the legal order of the Zaporozhian Sich era]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu*. Serii: Pravo [Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law]. 30(1). Ss. 7–10 [in Ukrainian].

2. Bohachov, S.V. (2011). Osoblyvosti protsesu formuvannia pravovoi kultury v Ukraini [Peculiarities of the process of formation of legal culture in Ukraine]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. [Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs]. 2. Ss. 43–48 [in Ukrainian].

3. Bryzhko, M. (2024). Stanovlennia pravovoi kultury studentskoi molodi v istorii ukrainskoi osvity [Formation of legal culture of student youth in the history of Ukrainian education]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T.H. Shevchenka* [Bulletin of T.H. Shevchenko National University «Chernihiv Colehium»]. 26 (182). Ss. 3–10 [in Ukrainian].

4. Bryzhko, M. (2025). Formy y metody formuvannia pravovoi kultury studentskoi molodi v zakladyakh vyshchoi osvity Ukrainy naprykintsi XX – na pochatku XXI stolittia [Forms and methods of forming legal culture of student youth in higher education institutions of Ukraine at the end of the 20th – beginning of the 21st century]. *Dydaktyka* [Didactics]. 1. Ss. 83–88 [in Ukrainian].

5. Hryn, O.D. (2008). Stan pravovoi kultury postradianskoho suspilstva [State of legal culture of post-Soviet society]. *Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu* [Bulletin of the Odessa National University]. 3. 10. Ss. 18–24 [in Ukrainian].

6. Lanovyk, M.B., Lanovyk, Z.B. (2002). Ukrainska usna narodna tvorchist [Ukrainian oral folk art]: pidruchnyk [a textbook]. Kyiv: Znannia-Pres [in Ukrainian].

7. Manhora, T.V. (2013). Problemy pravovoho vykhovannia molodi [Problems of legal education of youth]. *Shliakhy pidvyshchennia efektyvnosti navchalnoho protsesu u vyshchomu navchalnomu zakladi*. [Ways to improve the efficiency of the educational process in a higher education institution]. December 18, Ss. 60–62 [in Ukrainian].

8. Mikheieva, V.V. (2013). Pravove vykhovannia ukraintsiv u systemi zvychaieвого prava [Legal education of Ukrainians in the system of customary law.]. *Visnyk natsionalnoho universytetu «Yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»* [Bulletin of the National University «Law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise»]. 4 (18). Ss. 53–57 [in Ukrainian].

9. Mynkovych-Slobodanyk, O.V. (2019). Osnovni etapy formuvannia pravovoi kultury na terenakh suchasnoi Ukrainy [The main stages of the formation of legal culture in the territory of modern Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava* [Journal of the Kyiv University of Law]. 3. Ss. 44–49 [in Ukrainian].

10. Nomys, Matvii (1993). Ukrainski prykazky, pryslivia i take inshe [Ukrainian proverbs, sayings and such]. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].

11. Punko, O.V. Pravove vykhovannia yak osnovnyi chynnyk formuvannia pravovoi kultury osoby v umovakh rozbudovy pravovoi derzhavy Ukrainy [Legal education as the main factor in the formation of the legal

culture of an individual in the conditions of building a legal state in Ukraine]. Retrived from: <https://surl.lu/zbsidr>. [in Ukrainian].

12. Semykras, V.V. (2021). Literaturni pamiatky Kyivskoi Rusi v konteksti pravovoi kultury [Literary monuments of Kyivan Rus in the context of legal culture]. Visnyk: Ukrainski kulturolohichni studii [Bulletin: Ukrainian cultural studies]. 2 (9). Ss. 52–55. [https://doi.org/10.17721/UCS.2021.2\(9\).09](https://doi.org/10.17721/UCS.2021.2(9).09) [in Ukrainian].

13. Skurikhin, S.M. (2020). Morfolohiia i dynamika pravovoi kultury [Morphology and dynamics of legal culture]. Odesa: Feniks [in Ukrainian].

14. Stakankov, A.V. (2016). Ukrainski koreni pravovoho vykhovannia [Ukrainian roots of legal education]. Aktualni problemy metodyky navchannia istorii, pravoznavstva ta suspilstvoznachykh dystsyplin [Current problems of teaching methods of history, law and social science disciplines]: materialy VIII Mizhnar. nauk.-prakt. konf. [materials of the VIII International Scientific and Practical Conference]. Kharkiv: KhNPU. 8. Ss. 190–195 [in Ukrainian].

15. Tertyshnyk, V.M., Nalyvaiko, L.R., Fomenko, A.Ye., Chentsova, V.V. (2023). Ukrainska pravnycha entsyklopediia [Ukrainian Legal Encyclopedia]. Kyiv: Alerta [in Ukrainian].

16. Yuskiv, B.N. (2011). Verbalizatsiia pravosvidomosti ukraintsiv v ukrainskomu paremiinomu fondi [Verbalization of legal consciousness of Ukrainians in the Ukrainian paremiy fund]. Naukovi zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V.I. Vernadskoho [Scientific notes of the V.I. Vernadsky Tavrichesky National University]. 24 (63). 4. 1. Ss. 519–523 [in Ukrainian].

.....

Михайло БРИЖКО

Mykhailo BRYZHKO

ORCID 0009-0005-5919-887X

ORCID 0009-0005-5919-887X

Аспірант кафедри педагогіки і
методики викладання
історії та суспільних дисциплін,
Національний університет
«Чернігівський колегіум»
імені Т.Г.Шевченка
(Чернігів, Україна)
E-mail: mr.bryzhko@gmail.com

Postgraduate Student at the
Department of Pedagogy
and Methodology of Teaching History
and Social Sciences,
T. H. Shevchenko National
University «Chernihiv Colehium»
(Chernihiv, Ukraine)
E-mail: mr.bryzhko@gmail.com

.....